

A reformáció korának mondahagyománya

Elöljáróban érdemes leszögezni, hogy a reformáció hitelveiről, teológiai aspektusairól a magyar folklórban alig esik szó, s ha mégis, mindössze a Szentháromság dogmáival összefüggésben az unitáriusok egyistenhitére, s némely liturgikus kérdésre, a vallásgyakorlás hétköznapi rítusaira (keresztvetés, katolikus imádságok), továbbá tárgyi szimbólumaira (például kereszt) reflektálnak a mondaszövegek. Ami természetes is, hiszen a többnyire elvont teológiai diskurzusok – az országos jelentőségű eseményekhez hasonlóan – csak korlátozott mértékben jutottak el a széles néprétegekhez, a folklórba pedig lényegében csak annak volt esélye beépülni, amely momentum vagy történet helyi vonatkozásokkal is bírt, s még inkább, ha dramatikusan jelleget nyert. Ebből adódóan a reformáció korának mondahagyományában nem is a vallás megújítása, hanem a konfliktus az elsődleges motívum, ez az oka annak, hogy a továbbiakban főként a vallásküzdelmekről szóló mondákról fogunk beszélni.

Az új hit megjelenése, a régi vallás háttérbe szorításának, eltörlésének az igénye a témája a magyar folklórban (is) a kereszténység elterjesztéséről szóló mondakörnek. Ez a magyar folklórban egyes kiemelkedő történeti személyiségekhez (Szent István király, Szent László király, Koppány vezér) köthető hagyományanyag szintén elsősorban a konfliktusról szól: a régi hit védelmében kitörő pogánylázadásokról és a pogányok fegyver általi megtérítéséről. Van némi vallási színezete a magyar folklórban a *veres barátok* mondakörének (a templomos-mondakörnek) is, sőt, annyiban közvetve kapcsolódik is a reformációhoz, hogy a bűnös életet élő szerzetesek hagyománykörének középkori rétege a reformáció korában újult meg,¹ a Habsburg Birodalom területén pedig II. József szerzetesrendeket feloszlató rendelete által nyert újabb inspirációt és lokális jelentőséget.

A reformáció előzményének is tekinthető huszita tanokról szórványosan szintén szó esik a magyar néphagyományban. Létezik e hagyománykörnek egy olyan, Észak-Magyarországon és a Felföldön a történeti adatok szerint még a XIX. században is rendkívül elterjedt vonulata, sőt, meghatározó része, amelyben a husziták idegen hódítóként, a *veres barátok*hoz némiképp hasonló önkényurakként és rablólovagokként jelennek meg. Némileg közelebb visznek témánkhoz azok a nagyszámú mondaközlések, amelyek a husziták által létrehozott kultúrjavakról, főként az általuk épített (esetenként: erődített) templomokról szólnak, valamint az általuk lakott, létesített településekről, sírjaikról és temetőikről, továbbá a tőlük való származás tudatáról számolnak be egyes szlovák- és magyarlakta településeken.

Mindazonáltal e történelmi emlékekben a vallásukat gyakorló husziták csak ritkán jelennek meg. Egy Pozsonyhoz közeli, mátyusföldi református településen, a kismemesi Réten olyan hagyomány él máig is, miszerint a község legrégebbi (középkori eredetű) épülete annak idején a husziták imaházaként szolgált, ahová Csehországból jártak istentiszteletet tartani. Az épület hajdani szakrális voltára utal e hagyomány szerint a ház tűzfalán a XX. században még látható festett jelkép, a kehely is.² A Felföld északnyugati részén, a bajmó-

1 *Bornemissza Péter*: Ördögi kisirtetekről, avagy röttenetes utalatossagarol ez megferteztetett vilagnac es azbol valo ki tisztogataszarol az mi urunc Iesus Christusnak. Sempte, 1578. 1076.

2 *Cséplő Ferenc*: Réte – bástya és menedék. Helytörténet két egyházi könyv köré építve. Dunaszerdahely, 1995. 8.

ci várkastély kertjében álló famatuzsálem (egy hársfa, amelynél a monda szerint koronás fők is megfordultak) lombkoronája alatt a történelmi emlékezet szerint a husziták valaha szintén istentiszteleteket tartottak. Szintén felföldi hagyomány emlékezik meg a husziták vallási intoleranciájáról. Az abaúji Csécsen mesélték, hogy a cseh hódítók azáltal vették birtokukba a katolikusok templomát, hogy megszentelték azt, lovaikat kötve a falai közé.

A történelmi adatok megörökítették, hogy a felföldi országrészekon kívül a Szerémség volt a XV. század első felében a magyarországi huszitizmus központja. E Duna és Száva közötti tájegység a török hódításig a középkori Magyarország egyik leggazdagabb, leginkább prosperáló vidéke volt, s az ottani mezővárosok parasztpolgárai körében kivált termékeny talajra leltek a hitújítással kapcsolatos tanok (a Kapisztrán Szent János újlaki sírja körül viharos gyorsasággal kialakult kultusz csak a ferences szerzetes 1456-ban bekövetkező halálát követően adathozható). A pápa által megbízott Marchiai Jakab (Giacomo della Marca) ferences vikárius által vezetett inkvizíciós törvényszék néhány év alatt (1436–1439 között) drasztikus eszközök igénybevételével számolta fel a délvideki huszitizmust, ekkor menekült Moldvába az üldözött husziták egy része, köztük a bibliafordító Tamás pap és Újlaki Bálint plébános.³ Az akkori események emlékét a szájhagyomány is őrzi, noha abban az organikusnak tűnő helyi hagyományok bizonyos olvasmányélményekkel keverednek. A Szávaszentdemeterhez közeli Nyékiben (Nyékincán) a szerémségi magyarság első „atlantiádája”-ként emlegették, hogy mindazokat, akik nem voltak hajlandók visszatérni a katolikus hitre, lemészárolták vagy elűldözték a királyi seregek, sőt, Zsigmond seregvezére intő jelként a már meghalt huszita papokat is kiásatta a sírjukból, és a csontjaikat máglyán égette el.

Az 1646–1648 között Bandinus Márk missziós püspök által összeállított *Codex Bandinus* a moldvai Husztot megalapító husziták leszármazottaitól hallotta, hogy e szerémségi hadjárat alkalmával elfogott huszita papokat – mint eretnekeket – elrettentésül élve temették el.⁴ Máiig élő szerémségi hagyomány szerint az ottani Maradék nevű település mai magyar lakói a megtorlás elől a Tarcal (Fruška gora) erdőseibe bujdosó husziták leszármazottai, amire közvetve a község neve is utal. Történelmi és régészeti adatok is arra utalnak, hogy a szerémségi magyarság kis létszámú diaszpórákban helyenként a török hódoltságot is átvészelhette. A Moldvába menekült és ott Tatros és Husz városában új életet kezdő husziták a feljegyzések szerint több generáción keresztül megőrizték vallási különállásukat, és a XVI. századi háborús események miatt megfogyatkozván csak a XVII. századra integrálódtak katolikus és ortodox környezetükbe.⁵

Luther Márton wittenbergi fellépését (1517. október 31.) követően a lutheri és kálvini tanok a hamarosan két, majd három részre szakadt Magyarországon gyorsan terjedtek és számos vidéken általános befogadásra leltek. Ez a XVI. századi szellemi, kulturális expanzió képezi – kronológiai értelemben is – első rétegét a reformáció mondahagyományának, még akkor is, ha ez a mondacsoport szinte kizárólag katolikus szemszögből láttatott, és a régi hit megvédéséről szól. E folklórtradíciók közül a legnevezetesebb a csíksomlyói pünkösdi búcsú eredethagyománya. A pünkösdi búcsú eredettörténeteként ismertté vált nagyerdei ütközet, amelyben a csíki és gyergyói székelyek a somlyói Szűzanyát segítségül

3 Vö. *Solymosi László* (szerk.): Magyarország történelmi kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig. Budapest, 1981. 256.

4 *Domokos Pál Péter*: A moldvai magyarság. Budapest, 1987. 355.

5 *Domokos* i. m. 355.

híva győzedelmeskedtek az unitárius János Zsigmond csapatai felett, ma már a kegyhelyhez fűződő egyik leginkább ismertté vált történet. Mohay Tamás közelmúltban publikált tanulmányában amellett érvelt, hogy e nevezetessé vált 1567. évi csata nem bír történelmi hitelességgel, vagy legalábbis a XVI–XVII. századi forrásokban halvány nyomát sem találni,⁶ történeti mondaként azonban már nem csupán relevanciával, hanem nagyszámú analógiával is bír – hasonló szokásmagyarázó mondák ugyanis a Székelyföldön kívül is szép számmal keletkeztek. Ám amennyiben elfogadjuk ama tételt, hogy a nagyerdei csata megtörténte pusztán fikció, azaz kitalált hagyomány (the invented tradition),⁷ még mindig ott tornyosul kérdőjelként, hogy a tömeges pünkösdi búcsújárás megelőzte-e e monda kialakulását, vagy éppen ellenkezőleg. Jelenlegi tudásunk szerint mindössze annyi bizonyos, hogy a ma ismert első előfordulások a XVIII. század első feléből adathatók: Darvas-Kozma József a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban talált rá két olyan, 1735-ből származó dokumentumra, amelyekben a püspökséghez folyamodó oláhfalusiak a katolikus hit ottani megvédésére utalnak.⁸ A nagyerdei győzelem mint a pünkösdi búcsú eredethagyományának tényleges leírása id. Cserey Farkas *Geographia Mariana Regni Hungariae* című, 1780-ban íródott művében, és a már többször említett Loseiner Leonárd három monografikus igényű kéziratában (*Cronologia...*, 1777; *Propago Vitis...*, 1786–1789; *Istennek kincses tárháza...*, 1810–1815) tűnik fel.⁹ Az eredethagyomány a XIX. századtól az ünnepi pünkösdi szentbeszéd és az egymást követő publikációk jóvoltából viharos gyorsasággal elterjedt (nyomatásban először a Csereyre hivatkozó Jordánszky Elek közölte¹⁰), s a későbbi közlemények szerzői javarészt az ő 1836-ban kiadott leírásából merítettek.

Hogy a XVI–XVII. századi erdélyi vallásküzdelmek emléke már 1780 előtt is erőteljesen része volt a székelyföldi folklórnak, arra Orbán Balázs számos vonatkozó adata, továbbá a recens mondagyűjtések utalnak. A nagyerdei csata egyik narratív motívuma (a csíkiak előre befűrésztelt fákat döntenek a királyi bandériumra)¹¹ mint elterjedt hadicsel a tatárjárásról szóló udvarhelyszéki mondákban is szerepel.¹² A csíkiak elleni katonai akció fő kiváltó oka a csíki és gyergyói szájhagyományban máig élő monda szerint az volt, hogy János Zsigmond először prédikátorokat küldött a székelyföldi katolikusok megtérítésére. Ám azok a fejedelem „palántáit” hónaljig a földbe ásták, megöntözték, majd visszauzentek a királynak, hogy a palánták megfagytak, mert Csíkszék klímája hideg.¹³ Noha a folklórpárhuzamok számbavétele további kutatásokat igényel, úgy sejtjük, hogy ez utóbbi említett monda (is) jellegzetes vándortörténet, olyan narratívum, amely valószínűleg a pünkösdi búcsú mára klasszikussá vált eredethagyományával egyidejű, sőt, kronológiailag talán meg is előzi azt. Míg azonban az utóbbi említett két-három évszázadban már csakis a szé-

6 *Mohay Tamás*: Egy ünnep alapjai. A csíksomlyói pünkösdi búcsú új megvilágításban. Tabula, 2000. 3. szám, 230–256.; *Mohay Tamás*: „Istenek kincses tárháza...” P. Loseiner Leonárd ferences kézírata Szűz Mária csíksomlyói kegyesobráról. Csíksomlyó–Budapest, 2015. 106–128.

7 Vö. *Hobsbawm, Eric–Ranger, Terence*: The Invention of Tradition. Cambridge, 1983.

8 *Darvas-Kozma József*: A csíksomlyói búcsú eredettörténete. Csíkszereda, 2011. 146–152.

9 *Mohay 2000*. 231–234.; *Mohay Tamás*: A csíksomlyói búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány. Budapest, 2009. 113–119.; *Mohay 2015*. 90–92.

10 *Jordánszky Elek*: Magyar országban, 's az ahoz tartozó részekben lévő Bóldogságos Szűz Mária kegyelem' képeinek rövid leírása. Posonban, 1836. 136–140.

11 *Boldízsár Dénes*: A csíksomlyói pünköszt szombati búcsu eredete. Dész, 1930.

12 *Magyar Zoltán*: Erdélyi népmondák. 2011. I. 204.

13 *Kozma Mária*: Idővallat. Bukarest, 1983. 46.; *Simén Domokos*: A csíksomlyói búcsú folklorizálódott eredethagyományai. In: *Küllös Imola* (szerk.): Vallási Néprajz 10. Budapest, 1999. 135.; *Magyar 2011*. I. 156. A monda bukovinai változata: *Bosnyák Sándor*: A magyarok krónikája napjaink szájhagyományában. Örökség, 1993. 2. szám, 41–42.

kelyföldi katolikusok körében terjedt, az 1567. évi győzelem emléke túlnyúlt a Székelyföld határain, s noha ebben a különféle újabb keletű olvasmányoknak, egyházi prédikációknak, értelmiségi körből származó információknak meghatározó volt a szerepe,¹⁴ a XIX. századtól mint hitelesnek tekintett történelmi adat párhuzamosan a szájhagyományban is széleskörűen terjedt, s ma már ha a folklórgyűjtő, ha Erdély katolikusok lakta közösségeiben Csíksomlyó nevezetességeire rákérdez, a válaszok között többnyire e mára kanonizálódott eredettörténet is ott szerepel.

Losteiner Leonárd tudós csíksomlyói ferences szerzetes egy 1777 körül befejezett kéziratában a nagyerdei csata kapcsán arról is említést tett, hogy az asszonyok és lányok a férfiakkal együtt vonultak a csatába a katolikus hit védelmében. Mint írja, a hajadonok kibontották és leeresztették a hajukat, „*hogy magukat dühösöknek mutassák vagy gyászolóknak nézzenek ki*”.¹⁵ Hitvédő katolikus asszonyokról a Székelyföld más részein is maradtak fenn mondai emlékek: az erdővidéki Baróton egy Baróti Kata, a háromszéki Szentföldön a Torján birtokos Apor Ilona gyűjtötte egybe a katolikus asszonyokat, hogy a férfiak távollétében elkeresse a protestáns prédikátorokat. Marosszéken a nyárádköszvényesi katolikus templomot szintén a helybeli asszonyok védték meg a monda szerint lapátot és seprűt ragadva. Az alkalmi fegyverek más vidéken is hasznos segítségül szolgáltak: a dunántúli Karakószörcsökön egy helyi monda azt örökíti meg, hogy a falu két legerősebb legénye firkósbotot ragadva tartotta távol a templomba behatolni próbáló protestánsokat. Ugyanezt mesélték, csak éppen református szemszögből az Ipoly menti Peröcsényben is.

A Székelyföldön több helyütt példázatba ágyazott történet örökíti meg a protestáns térítők pórul jártát: a helybeliek közlik velük, hogy csak akkor térnek át az új hitre, ha Jézushoz hasonlóan feltámadnak. A hit megvédésében – katolikus olvasatban – jelentős szerepet kap a falu végén álló kereszt, és csak akkor hajlandók a helyiek beengedni a községükbe a protestáns prédikátorokat, ha ismerik a rózsafüzért, ha el tudják mondani az Üdvözlégyet. A barkósági Uppony határában a hegytetőn álló kereszt a közzélekedés szerint máig is annak az emléke, hogy ott állították meg a reformátusokat, az a reformáció határa.

Többnyire későbbi rétegzettségű a protestáns hit megvédéséről szóló mondák csoportja. E hagyományokban is általában fegyveres ellenállásról esik szó, véres végkifejlet azonban csak ritkán következik be. A kővágóörsi Tanárkapu mondája szerint az evangélikus hitre tért falu népét akarják a pálos barátok visszatéríteni, a katolikusok közeledtének hírére azonban a helyi lakosok eltorlaszolják a községbe vezető szűk utat, és amikor odaérkeznek a támadók, lesből megrohanják őket, és a katolikusok még egyházi zászlóikat is eldobálják menekülés közben.¹⁶ Szintén hadicsel által győzedelmeskednek ellenfeleik fölött a bacai reformátusok: értesülve arról, hogy a húsvéri úrvacsora alkalmával kívánnak rájuk törni és elkobozni a templomukat, ruhájuk alá rejtett fegyverekkel jelennek meg az istentiszteleten, s a valóban megjelenő támadók felett győzelmet aratnak a meglepetés erejével.¹⁷

A hitük védelmében vitézkedő asszonyok motívuma a protestáns környezetben született mondákban is gyakori. E hagyományok többsége szintén erdélyi (Homoródkarácsonyfalva, Kide, Pipe, Aranyosszentmihály), de ismertek ilyen hagyományok az Alföldről és a

14 *Tánczos Vilmos*: Adatok a csíksomlyói kegyhely búcsújáró hagyományainak ismeretéhez. In: *Lackovits Emőke* (szerk.): Népi vallásosság a Kárpát-medencében I. Veszprém, 1991. 141.

15 Közli: *Mohay* 2000. 233.

16 E monda legkorábbi feljegyzése (1864) Pesty Frigyes helynévtárában: *Ny. Nagy István*: Pesty Frigyes kéziratosa helynévtára. Történelmi Veszprém vármegye. Pápa, 2000. 223–224.

17 *Tagányi Károly–Réthy László–Kádár József*: Szolnok-Dobokavármegye monographiája I–VII. Deesen, 1900. II. 96.

Dunántúlról is. A Pest megyei Ócsán „*papucsharc*” néven emlegetik a templom birtokjogáért vívott küzdelmet, amelyben a helybeli asszonyok a monda szerint a lábukról lekapott papucsokkal ütlegelve kergették el a templom elfoglalására érkezőket. A dél-dunántúli Nemesséden a helybeli reformátusok váratlan leleménnyel oltalmazzák meg a birtokjogukat: amikor a megérkező katolikusok élükön egy szerzetessel a templom átadására szólítják fel az egyházukba sereglett reformátusokat, az egyik asszony leoldozva az alsószojnyáját, azt a meglepett barát nyakába dobja, és mivel ezáltal már nem tekinthető egyházi személynek, a társaival együtt a retorzió veszélye nélkül alaposan helybenhagyják őket. Egy pipei mondában férfiruhába öltözött hitvédő nőkről,¹⁸ ugyanott és a gömöri Köviben cselből női ruhába öltözött hitvédő protestáns férfiakról esik szó.¹⁹ Folklorisztikai értelemben különösen figyelemre méltó az a hiedelemvilág hatását mutató perőcsényi hagyomány, miszerint hiába lőnek a katonák a templom ajtaját elálló két helybeli református férfira, ugyanis mivel burokban születettek, sebezhetetlenek.²⁰ E templomvédő hősök nevét még a 21. század elején is emlegették e Börzsöny nyugati lejtőin fekvő községben.

Nemzetközi folklórhagyomány és a háborúkról szóló mondák egyik markáns narratívuma a felmentő méhraj mondatípusa.²¹ Az Orbán Balázs által megörökített aranyosszéki történet szerint a bágyoni unitáriusok ellen katonasággal kivonuló jezsuitákat kergetik el a templomvédők által hajigált méhkasokból kiszabaduló rovarok.²² E típussal rokon az a társalannak tűnő ravai hagyomány, miszerint a téríteni érkező ferences barátokat a legelőről hazatérő tehéncsorda támadja meg és ijeszti el.²³

A reformációról és a rekatolizációról szóló mondák egy további népes csoportját az üldöztetések narratívumai alkotják. E hagyománykörnek szintén létezik katolikus és protestáns olvasata, s az előbbi csoport szinte kizárólag XVI. századi eredetű. Az utóbbi hagyományok egészen a XVIII. század közepéig, Mária Terézia uralkodásáig terjednek. E mondák és történelmi közlések közül különösen sok folklórszöveg örökíti meg az „igaz hit” nevében elkövetett gyilkosságok, vérengzések emlékét. A protestánsok által a reformáció idején megölt, kivégzett katolikus papok és szerzetesek halálára gyakran beszélő földrajzi nevek (Nyakvágó, Pap halála, Papdűlő, Paplyuk, Szentvér, továbbá Barát-fertő, Barát-hegy, Papcsere, Papölés, Paprakás stb.) is utalnak – a belpátfalvi Paprakás a Kárpát-medencei obó-hagyományokkal is összefüggésbe hozható. A katolikusok által megölt protestáns lelkészek emlékét szintén gyászos konnotációjú helynevek (Akasztóbérc, Akasztófadomb, Kínvölgy, Papölés stb.) örökítik meg. A rekatolizáció hatalmi háttérére utal, hogy míg katolikus vidékeken mindössze egy-két/néhány áldozat emlékét őrizték meg, a protestáns folklórszövegekben katonai erővel végrehajtott vérengzésekről, tömeggyilkosságokról is szó esik. Ilyenek a Csermosnya-völgyi hagyományok, a nagyszalánci Szépsír névmagyarázó mondája, továbbá a csepregi vérfürdő szájhagyományozott emlékezete. Ez utóbbi Sopron vármegyei mezővárosban a helyi hagyomány szerint az osztrák császári katonaság olyan vérfürdőt rendezett a templomukat védő protestáns lakosság körében, hogy a katonák tér-ig jártak a kiontott vérben, és a templom falán még évszázadokkal később is meglátszott a legyilkolt áldozatok felfröccsenő vére. E hagyományok esetenként már-már apokaliptikus

18 *Magyar Zoltán*: Népmondák a Kis-Küküllő mentén. Marosvásárhely, 2005. 63.

19 *Burus János*: Pipe helynevei. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1985. 166.

20 *Gulyás Éva*: Néphitadatok az Ipoly mentéről. *Studia Comitatensia* 5. Szentendre, 1977. 491.

21 *Gunda Béla*: A felmentő méhrajról szóló erdélyi mondák. Erdélyi Múzeum, 1945. 234–235.

22 *Orbán Balázs*: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból V. Pest, 1871. 163.

23 *Magyar* 2011. II. 505.

jelleget öltenek: a katolikusok egyszerre huszonnégy papot, negyven protestáns szüzet,²⁴ több száz, sőt, több ezer protestáns személyt gyilkolnak le.

Kínzások és bestiális gyilkosságok szintén részét képezik a népi emlékezet szerint az egykori erőszakos térítésnek. A Nyírségben és a Bodroghközben a hajdúk által meggyilkolt és pöcegödörbe dobott három kassai vértanúról is megemlékeztek. Felső-bodroghközi hagyományok szerint a radi kolostor szerzeteseit Bocskai protestáns katonái különösen kegyetlen módon gyilkolták meg: a szabadkéménybe akasztva elevenen megégették, két lehajlított fához kötözve szétszakították, az erdőben kikötözve a sorsukra hagyták őket.²⁵ A válogatott kínzások terén a katolikusok sem maradtak el: az ugyancsak bodroghközi Kiskövesden egy idős református férfit a szakállánál fogva szögeztek a templom küszöbéhez, ekképpen ösztönözve őt az áttérésre. A mátyusföldi Deákiban igába fogták a reformátusokat vallásuk elhagyása érdekében.

Többnyire a valós történelmi fejleményekre is rímel azon hagyományok többsége, amelyekben arról esik szó, hogy a település többségi felekezetének tagjai, illetve a kisebbségben lévők karhatalmi segédlettel kiüldözik, addigi lakóhelyük elhagyására kényszerítik az ott élő katolikusokat/protestánsokat, akik eredeti otthonuktól néhány kilométerre/egy távoli vidéken alapítanak új falut és egyházközséget. A Tornai-karsztvidéken korabeli feljegyzések is alátámasztják az arra vonatkozó szájhagyományt, hogy többek között a Szádelői-hasadék tövében fekvő református község, Szádelő is így keletkezett.²⁶

Kivált Gömörben élő máig is a gályarabságba hurcolt protestáns papok emlékezte. Erdélyi és bodroghközi adatok szerint azért nem ünneplik meg a reformátusok úrnapiját, mert az számukra gyásznapi, ugyanis rengeteg reformátust gyilkoltak meg azon a napon.²⁷ Az udvarhelyszéki Csekefaluán egy protestáns csodatörténet is fűződik e gyászos eseményekhez: az ottani szőlőhegy azért kopár, mert valaha a katolikusok ott gyilkoltak meg sok embert.²⁸ Az alföldi „három város” (Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös) közötti vetélkedés esetenként vallási színezetet is öltött. A nagykőrösi szájhagyományban máig is elterjedt az a vélhetőleg valóban megtört eset emléke, hogy a zömében katolikus kecskemétiak a szomszédos település lakóinak bosszantására egy döglött kutyát csempésztek a nagykőrösi református templom szószekéjére. Egymás felekezeti alapon történő bosszantása még ugyanazon községen belül is elfordult: e nagykőrösi történetnek ilyen változata is ismert. Más községekben a katolikusok nagypénteken, a reformátusok úrnapiján vagy valamely jeles szent ünnepén fogták be a lovakat, és boronahengert húzattak a falu utcáin, hogy annak éktelen zörgésével megzavarják a tőlük eltérő gyülekezet istentiszteletét.

A vallásküzdelmekről szóló mondahagyományban tematikailag gazdag csoportot képez az adott településen létező egyetlen templom használati jogáért vívott küzdelem narratív emlékezte. A Palócföld déli peremén fekvő Ósagárd és az alföldi Kiskunhalas templomát az egyezés szerint az a gyülekezet kapja meg, amelynek a papja előbb érkezik az adott épülethez. A csetneki impozáns gótikus templom tulajdonjogát a katolikusok és az evangélikusok/a katolikusok és a husziták között szintén verseny dönti el: aki át tud hajítani a

24 E hagyomány távoli analógiája az Attila hunjai által legyilkolt tizenegyezer szűz története (Szent Orsolya legendája).

25 *Magyar Zoltán*: A Rétiember. Bodroghközi népi elbeszélések. Dunaszerdahely, 2009. 56.

26 *Magyar Zoltán*: Torna megyei népmondák. (Magyar Népköltészet Tára I.) Budapest, 2001. 207.

27 *Magyar* 2009. 57.; *Magyar Zoltán*: Mezőségi népmondák. (Magyar Népköltészet Tára XIII.) Budapest, 2012. 265.

28 *Demeter Dénes*: Néprajzi mondák. Erdély, 1894. 382.; *Demeter Dénes*: Udvarhelyi népmondák. Ethnographia VI., 1895. 241.

teteje fölött egy buzogányt, azé lesz a szent épület. A honti Lukanényén és a székelyföldi Homoródkarácsonyfalván a rivális lelkészek ökölpárbajban döntenek el, hogy melyikük gyülekezete kerüljön birtokon belülré. E hagyományokkal rokon az a székelypálfalvai történet, miszerint a község plébánosa egy unitárius vándorprédikátorral keveredik verekezésbe, olyan hévvel, hogy viaskodás közben a rivális pap hosszú szakállát is kiszakítja. Székelypálfalvai hagyomány szerint a kitépott bőrdarabot a szakállal együtt mint hitvédő ereklyét őrizték meg a XX. század elején is az ottani templomban.²⁹

Más tájak hagyománya szerint az egyházi épület birtokbavétele pusztán szimbolikus módon is megtörténhetett: a templom cintermébe bedobott vagy a templom tornyára kitűzött kereszt által az – bizonyos korabeli jogszokás által – katolikussá lett. A templomfoglalásban olykor szerepet kaphattak akár mágikus rítusok is: a borsavölgyi Kidén a katolikusok égő gyertyával/meggyújtott szalmacsutakkal futották körbe a templomot, ezáltal biztosítva be a maguk számára annak birtokjogát. A templom- és váralapítási hagyományokban csodás elemként megjelenő „amit nappal építenek, éjszaka lebontják” motívum egyes helyeken (Kövágóörs, Ósagárd) valószínű színezetet nyer, ugyanis természetfeletti erők helyett a rivális felekezet tagjai azok, akik a nappal felhúzott falakat az éj leple alatt újra és újra lerombolják megelőzőképpen.

Egyes erdélyi adatok szerint a felekezeti rivalizálás esetenként a családságtól sem volt mentes. A györgyfalvi hagyomány szerint az ottani katolikusok elfogják, és maguknál tartják a református harangozó tehenét, és közlik vele, hogy csak akkor adják vissza az állatot, ha a templom kulcsát odaadja nekik. A harangozó, nagy családjáról tekintettel, enged a zsarolásnak e történet szerint.³⁰ A Jánosfalvi Sándor István által feljegyzett monda még agyafúrta módszert örökít meg: mivel a jezsuiták nem boldogulnak a békés térítéssel, cselekednek ki. Kifigyelik, hogy mikor megy be a városba a falu legnagyobb gazdája, majd egy, a börtönből kihozott és halálra sebzett bűnözőt fektetnek az ösvény szélére, és kisvártatva az unitárius gazdát azzal vádolják meg, hogy az illetőt ő ölte meg. Az unitárius férfit a gyilkosság miatt halálra ítélik, azonban a siralomházban egy jezsuita azzal az ajánlattal keresi fel, hogy ha a katolikusokra íratja a legszebb fekvésű telkét, ők elintézik, hogy szabadon engedjék. Így épül fel utóbb az átengedett telken a karácsonyfalvi katolikus templom.³¹

A török idők emléke a hitvita által megszerzett templom hagyománya. A legnevezetesebb ilyen hagyomány a szegedi alsóvárosi templom mondája. A Telek József által már a XVIII. század derekán közkeletű tudásként feljegyzett történet szerint a református pap és a ferences barát nem tudván megegyezni a templom birtokjogában, a török basához fordul, hogy tegyen igazságot a szent épület hovatartozása felől. A basa kíváncsi lévén arra, hogy melyikük ismeri jobban a vallás hitelveit, megkérdezi tőlük, hogy a szent könyvek szerint hány próféta van? A protestáns prédikátor felsorolja az összeset, ám a ferences barát figyelmezteti, hogy egyet kihagyott a sorból, Mohamedet. A muzulmán vallású basa tetszését elnyeri ez utóbbi felelet, és a katolikusoknak ítéli a templomot, sőt, a reformátusokat még Szegedről is kiltja.³²

A templomért folytatott rivalizálás sajátos végkifejletét jelzi az a narratívátípus is, amely arról szól, hogy az uralkodó annak a gyülekezetnek ítéli a község templomát, amelynek a hívei többen vannak. A vallásilag kettészakadt településen e célból népszámlását tartá-

29 Zsidó Ferenc: Történetiség, sorsok, hiedelmek a Felső-Nyikó mentén. Székelyudvarhely, 2000. 71.

30 Magyar 2011. I. 477–478.

31 Jánosfalvi Sándor István: Székelyhoni utazás a két Homoród mellett II. (Sajtó alá rendezte Benczédi Pál.) (Erdélyi Ritkaságok 8.) Kolozsvár, 1942. 32–33.

32 Telek József: Tizen-két Tsillagú korona II. Vátz, 1772. 413.

nak, és az egyik felekezet tagjai egy az előző éjjel született cigánygyerekekkel/egy tanyán élő öregasszonnyal stb. kerülnek minimális többségbe. Számos esetben e többséget a térítő katolikusok a hívek egy részének megszarolásával, illetve megvásárlásával érik el – a potom összegért megvásárolt hívek hagyománya protestáns kontextusban, református–unitárius relációban is ismert.

A reformáció korának mondavilágát nemzetközi vándormotívumokat adaptáló protestáns csodatörténetek is színesítik. Egy székelyvécke narratívum szerint a ferences barátok az egész falut rekatolizálják, és csupán egyetlen öreg jobbágyot nem tudnak áttéríteni. Büntetésül fogságba vetik és megfenyegetik, hogy addig nem adnak neki enni, amíg át nem tér. Az öregember hetek-hónapok múltán is egészségnek örvend, aminek csak akkor jönnek a nyitjára, amikor a barátok meglesik, hogy a jobbágnak minden nap egy fehér holló hord ételt.³³ Egy másik – többek által is feljegyzett – monda szerint nyilvános hitvita alkalmával egy katolikus kanonok/érsek egy letört gallyat nyújt át protestáns ellenfelének, mondván, hogy ha az földbe szúrva megfog, csak akkor lesz az ő vallása is életképes. A csoda bekövetkezik, mert a földbe szúrt faágból hatalmas fa/kilenc fa sarjad.

Az eddigiekben említett vallásküzdelmeknek fő sajátossága, hogy szinte kivétel nélkül a katolikusok és protestánsok közötti ellentétéről szól. A felekezetileg sokszínű Erdély földjén azonban protestánsok közötti vallási konfliktusokról is esik szó. Erdélyi sajátosság a reformáció egyik jellegzetes „vadhajtásának” tekintett szombatosok emléke is, mint ahogy a keleti magyar nyelvterülethez köthető az ortodox expanzióra történő népköltészeti reflektálás is. A már említett XVII. századi *Codex Bandinus* az akkori recens szájhagyomány alapján tesz több helyen is említést egyes moldvai fejedelmek száz évvel korábbi vallásüldözéséről.³⁴ A „*hagymakupolás honfoglalás*” erdélyi esetei a román papok családságát hangsúlyozzák ki, valamint azt, hogy vallásuk érvényesülése érdekében a fekete mágiától, természetfeletti erejük felhasználásától sem riadnak vissza. A román pap hiedelemkörében hiedelemszövegek sokasága szól az ellenségei által megvert/megsértett pópa vagy kaluger, az általa végzett súlyos bűjt vagy „*fekete mise*” következtében előálló isteni büntetésről.³⁵ Egy kalotaszegi történet szerint a románok, a magyarvalkói ortodox templom telkét is ilyen módon, kiböjtöléssel szereztek meg.³⁶

Magyar Zoltán

HÍREK

Luther-rózsa – emlékkút a budai Várban. A Luther-rózsa az evangélikus egyház jelképe, eredetileg Luther Márton személyes jele volt. Egy történet szerint felesége, Bora Katalin hímezte neki meglepetésképpen. A protestáns reformáció szellemi atyja ezzel hitelesítette vitairatait, okmányait, leveleit. A reformáció kezdetének 500. évfordulója alkalmából 2017. október 22-én emlékfórást avattak a budai Várban, az Anjou-sétányon. A forrás a Luther-rózsát ábrázolja.

33 Magyar 2011. II. 505.

34 Domokos i. m. 366, 410.

35 Czégényi Dóra (szerk.): A mágikus erejű pap. Szerepek és helyzetek. (Emberek és kontextusok 11.) Kolozsvár, 2014. 30–38.

36 Magyar Zoltán: Kalotaszegi népmondák. (Magyar Népköltészet Tára V.) Budapest, 2004. 236–237.